

POLE RAAMATUKOGU, POLE KA ÜLIKOOLI. VAADE AASTASSE 1918

Malle Ermel

Tartu Ülikooli Raamatukogu

Perioodist märts — november 1918 Tartu ülikooli ajaloos, Landesuniversität'i ajast, on ülikooli raamatukogu puhul vaikides üle libisetud. Üldteada on tõsiasi, et sõjaohu kartuses evakueeriti raamatukogu 1915.–1917. a. Venemaale. Raamatukogu ei olnud Landesuniversität'i organiseerijatele kõrvalise tähtsusega, sest kui pole raamatukogu, pole ka ülikooli. Eesti Ajalooarhiivis ja Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas on talle hulka raamatukogu taastamist puudutavaid dokumente, millel põhineb käesolev kirjutis.

24. veebruaril 1918, päeval, mil kuulutati välja Eesti iseseisvus, hõivasid keiserliku Saksamaa väed Tartu. Eirates eesti rahva seaduslikku esindust, Maapäeva, asusid okupatsioonivõimud kujundama Eestist ja Lätist Saksa Keisririigi provintsi ning preisiliku hariduspoliitika kaudu germaniseerima sinseid rahvaid. Võõrvõimu ambitsioonid laienesid ka Tartu ülikoolile.

7. märtsil kuulutas Saksa 77. reservdiviisi komandör kindralleitnant Adams väepealikele omase otsusekindlusega: "Ich bestimme: die Universität Dorpat ist eine deutsche Universität" (mina määrän: Tartu ülikool on saksa ülikool).¹ Ülikool allutati 8. armee ülemjuhataste juurde loodud ülikooli valitsusele, loengute pidamine vene keeles keelati ning õppetöö kästi lõpetada 20. märtsiks. Ülikooli nõukogu sellekohane protest lükati ametlikult tagasi, vene rahvusest õppejõududele, teenistujatele ning üliõpilastele tehti ettepanek minna vabatahtlikult Venemaale. Et saksa ülikooli, *Landesuniversität'*i ehk Maaülikooli loomisega edasi minna, soovitasid baltisakslastest professorid okupatsioonivõimudel ülikooli varad üle võtta ning teenistujad ametist vabastada. Õiguslikult oli tegemist uue ülikooli loomisega, mitte venestusreformide-eelse saksa ülikooli taastamisega.²

Eesti haritlaskonna suhtumine *Landesuniversität'*i oli algusest peale tõrjuv. Meenutagem siin Oskar Kallase üleskutset EÜS-i vilistlaskogu koosolekul 3. märtsil 1918: "... eesti haritlasel on valida, kas minna Venemaale eliidiks või Saksamaale labidameheks. Kuid me ei vali kumbagi, me jääme siia ja loome oma ülikooli ja haritlaskonna."³ Eesti rahvusest teadlaste koondamiseks ning nende teaduslike püüdluste edendamiseks kutsuti juulis Oskar Kallase ja Villem Ernitsa algatusel ellu Eesti Akadeemiline Ühing. Okupatsioonija tingi-

¹ Rimscha, H. v. Adolf Harnack, Theodor Schiemann und Karl Dehio in ihren Bemühungen um eine deutsche Universität Dorpat // Reval und die baltischen Länder : Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag. Marburg/Lahn, 1980. S. 57.

² Rimscha, H. v. *Op. cit.* S. 57.

³ Tamul, S. *Landesuniversität Tartus 1918. aastal // 75 aastat Eesti ülikooli Tartus.* Tartu, 1997. Lk. 70. (Tartu ülikooli ajaloo küsimusi ; 29).

mustes ei suudetud palju teha, ometi aitas see kaasa, et Tartu akadeemilistes ringkondades hakati tõsiselt mõtlema, keda omadest või eestisõbralikest meestest kutsuda ülikooli, kui selleks kord võimalus peaks avanema. Rahvusülikooli organiseerija ja esimene hoolekandja Peeter Põld meenutab: "Siin avanes nii mõnigi sinnamaani tundmatu väljavaade, tärkas nii mõnigi enneaumatu lootus, mis aitas eesti ülikooli mõtet välja jõuda kahvatust mõistelikusest tõelikkuse piiridele."⁴

31. maist lõpetas vene ülikool ametlikult oma tegevuse. 1. juunil algas varade ülevõtmine. 8. juunil jõudis järg raamatukoguni. Direktor prof. Aleksandr Bogojavlenski andis raamatukogu, õigemini selle tühise osa, mis oli jäänud 1915–1917 Venemaale evakueerimata, üle teoloogiaprofessor A. v. Bulmerincqile, kellele linna komandant oli ajutiselt usaldanud raamatukogu. Kella kümnest poole kaheteistkümmeni toimunud ülevõtmise juures viibis okupatsioonivõimu esindajana leitnant Moltheim.⁵ Juulis-augustis lahkusid professorid, ametnikud ja üliõpilased Tartust, sihiks Voronežis rajatav uus ülikool. Lahkujate seas oli ka raamatukoguhoidja Aleksandr Rastorgujev.

Landesuniversität'i organiseerijatel tuli leida uued õppejõud ja teenistujad, rajada õppe- ja teadustööks hädavajalik materiaalne baas, sest likvideeritud Jurjevi ülikoolilt oli vähe üle võtta. Eriti kurdeti taga 420 000-kõiteline raamatukogu kaotust ning hellitati lootust see Venemaal tagasi nõuda. Õppevahendite ja kirjanduse muretsemiseks moodustati juulis komisjon, esimeheks professor F. v. Krüger ning Ülikooli Abistamise Fond (*Hilfsfond der Universität Dorpat*). Komisjon pöördus Saksamaa ja endiste Balti kubermangude omavalitsuste poole rahalise toetuse saamiseks abikomiteede moodustamiseks, rüütelkondade, kaupmeeste ja käsitöölise gildide ning eraisikute poole virgutamiseks neid annetama ülikooli heaks. Neis pöördumistes rõhutati, et ülikooli taasavamine on iga baltlase au- ja südameasi ning igaüks peaks ettevõtte teostumisele kaasa aitama. Kellele kodumaa armas ning kelle südames *alma mater*, ei peaks ühegi ohvri ees tagasi pörkuma. Ei tohi oma emamaa (s.t. Saksamaa) ees häbisse sattuda, kus olevat juba kutsutud üles korraldama korjandusi ülikooli heaks.⁶

Üleskutsele vastasid paljud ülikooli õppejõud (rektor K. Dehio, professorid F. v. Krüger, G. R. Landesén, W. M. F. Zoega v. Manteuffel, L. Masing, H. E. Adolphi, G. T. Hahn jt.), kelle töö ju suuresti sõltus ülikooli ainelisest baasist. Annetasid haritlased ning aadliperekondade esindajad, kel sageli põlvkondade vältel kujunenud isiklik suhe ülikooliga, ja teisedki, kel leidis ülikoolile tarvilikku kirjandust. Augustist novembrini 1918 on annetajate nimekirja kantud 77 isikut ja asutust. Viimaseid on siiski vaid üksikuid: Mattieseni trükikoda (140 kd.), Eesti Kirjanduse Selts (2 kd.).⁷ Isikutest nimetagem järgmisi: O. v. Dehn (oma isale kuulunud vene ja balti õigust käsitlevad raamatud), M. R. Wirén, P. v. Sarvey, I. ja M. Mickwitz, W. v. zur Mühlen. Suuremad annetused saabusid pr. L. Laakmannilt (1100 kd.), O. v. Radeckilt (858 kd. majaanud- ja poliitikakirjandust, sh. mõned kaardid), pastor Bidderi leselt (853 kd.), raamatukoguhoidja Hugo Semeli leselt (820 kd.), professor

⁴ Põld, P. Tartu Ülikool 1918–1929 // Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Tartu, 1929. Lk. 3–4.

⁵ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 1, l. 1.

⁶ EAA, f. 2100, nim. 16, s. 4, l. 5.

⁷ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 51, l. 144–145.

Kessleri leselt (446 kd.), perekond v. Seidlitzilt (898 kd. majandus-, meditsiini-, sõjandus- jm. kirjandust).⁸ Preili Justine v. Seidlitz vahendusel jõudis augustis raamatukogu omandusse ülikooli ajaloprofessori ja raamatukogu kunagise direktori Richard Hausmanni 4288-kõiteline *baltica*-aineline kogu. Seidlitz seadis tingimuseks, et raamatukogu säilitatakse terviklikuna, see peab saama oma eksliibrise ning ajakirjade tellimusi tuleb jätkata sealt, kus need endisel omanikul katkesid (viimasega polnud komisjon päri). Raamatukogu võis jääda ülikooli omandusse, kuni see on saksa ülikool, peaks sellest saama eesti või taas vene ülikool, tuli kogu loovutada Liivimaa rüütelkonnale.⁹ Ülikooli kantseleist anti üle umbes 1500 kd. Annetajaid oli ka Saksamaalt: ülemõpetaja v. Meyer Vorwaldist (Harz), prof. Victor Michels Straßburgist, politseinõunik v. Bonin Magdeburgist, A. Baumgarth ja prl. E. Hagemann Hannoverist jt.¹⁰ Mitmed eraisikud avaldasid valmisolekut luua kogumispunkte annetuste vastuvõtmiseks. Dr. Winterstein Kasselist pakkus oma teeneid sealse kogumispunkti organiseerimisel ning lubas annetada kullakaalud, kivimite kollektiooni ning juurakirjandust. Wilhelm Reese oli valmis sedasama tegema Hannoveris ja koheselt annetama 5000 marka ning seda edaspidigi tegema, kui saab võimaluse promoveeruda filosoofiadoktoriks üksnes väitekirja põhjal.¹¹ Valmisolek raamatukogu taasloomist aidata oli suurem, kui sõjaaegsed olud seda realiseerida lubasid. Veel septembris polnud suudetud Saksamaal ellu kutsuda kesket kogumispunkti. Raskusi oli pakkimismaterjalide ja transpordiga, kuigi kõik sellega seotud kulutused oli ülikool valmis enda kanda võtma ning tasuta transpordi lubas kindlustada 8. armee ülemjuhatus.¹²

Oberbibliothekar'i (ülemraamatukoguhoidja, sisuliselt direktor) ametikohale kutsuti Saksamaalt dr. Wolfgang Schlüter (Hannover 1848–1919 Königsberg). Heidelbergi, Göttingeni ja Tartu ülikoolis germanistikat õppinud, Õpetatud Eesti Seltsi president ning auliige (1899–1912) W. Schlüter oli tsariajal 1882–1908 töötanud ülikooli raamatukogus, algul raamatukoguhoidja abina, hiljem raamatukoguhoidjana. Tema ametisoleku ajal alustati mitme erikataloogi (käsikirjad, keelatud kirjandus, inkunaablid, direktori kabinetti koondatud luksusväljaanded), ajakirjade ja jätkväljaannete nimestike koostamist ning uudiskirjanduse nimestike trükis avaldamist. 1907. a. täitus W. Schlüteril kahekümne viie aastane teenistusaeg, tema avalduse teenistuse jätkamiseks lükkas ülikooli valitsus tagasi, eelistades vene rahvusest Aleksandr Rastorgujevit. Sõja puhkedes siirdus Schlüter Saksamaale. Tema elu viljakamad aastad olid seotud Tartuga ja ülikooli raamatukoguga. Raamatukogu viimine mitmes jaos ja eri paikades Venemaal tähendas Schlüterile selle paratamatut hukku, sest ta ei uskunud, et sõja- ja revolutsioonikaoses see kunagi terviklikuna kokku saab. Selle kunagise hiilguse meenutuseks ilmus talt ajakirjas *Zentralblatt für Bibliothekswesen* artikkel.¹³

W. Schlüter jõudis Tartusse septembris. Seni korraldas raamatukoguasju juulis esimese raamatukoguhoidjana ametisse võetud Peterburist pärit sakslane Werner Grimm kooskõlas-

⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 51.

⁹ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 220, l. 3p.

¹⁰ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 51, l. 144–145.

¹¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 220, l. 4–5.

¹² TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 220, l. 15.

¹³ Schlüter, W. Die Dorpater Universitätsbibliothek // *Zentralblatt für Bibliothekswesen*. 1918. H. 1/2. S. 1–15.

tatult hauptman Helfritzi ning professor Krügeriga, õppevahendite ja kirjanduse muretsemise komisjoni esimehega. Õigusteadlane Hans Helfritz oli Preisi haridus- ja kultuuriministeeriumi (sks. k. *Kultusministerium*) ametlik esindaja 8. armee staabi juures Riias, 1918. a. kevadel tuli ta Tartusse ning oli ülikooli tegelik organiseerija.

W. Grimm oli õppinud arstiteadust Peterburis, Königsbergis ja Tartus ning lõpetanud Tartu ülikooli 1912. a. ajalookandidaadina. Pärast ülikooli lõpetamist töötas Grimm tsaari isiklikus raamatukogus Talvepalees, mida olid juhatanud nii tema isa kui ka vanaisa. Enne Tartusse tulekut oli Grimm olnud ametis Peterburi Teaduste Akadeemia Raamatukogu väliskirjanduse osakonnas. Kohataotluse avalduses kirjutab Grimm, et töötades üliõpilaspõlves volontäärina ülikooli raamatukogus, olla ta seda hästi tundma õppinud.¹⁴ Raamatukogutöötajate leidmisega raskusi polnud. Küllap väljakannatamatu olukord revolutsioonijärgses Peterburis ajendas Tartus uut teenistusk kohta otsima mitut Peterburi Teaduste Akadeemia Raamatukogu ja Avaliku Raamatukogu töötajat. Kohataotlejad olid enamasti gümnaasiumiõpetajad, mõnel neist ka raamatukogu- või arhiivitöö kogemus.

Sobiliku kandidaadina assistendi kohale oli Grimm pidanud silmas kedagi prl. Gildi, kes olla vajaliku ettevalmistuse saanud Berliini ja Königsbergi ülikooli raamatukogus ning tundvat hästi moodsat raamatukogundust.¹⁵ Rahaliste võimaluste avardades ning töökoormuse kasvades võeti augustis ametisse kaks naisassistenti (dr. Margarethe Rinne ning Hedvig v. Taube). Septembris asus teise raamatukoguhoidja kohale TÜ kasvandik Georg Grosset, lisandus veel üks abijõud. Raamatukoguteenijatena jätkasid Georg ja Bernhard Fuchs (pärast eestistamist Tammelaas).¹⁶ Bernhard Tammelaasi, kes oli ametis Jurjevi ülikooli, *Landesuniversität*'i, iseseisvusaegses ning nõukogudeaegseski raamatukogus, võib nimetada raamatukogu ajaloolise järjepidevuse kandjaks.

22. juulil esitas W. Grimm H. Helfritzile kirjaliku ülevaate raamatukogu olukorrast ning ettepanekud tulevikuks.¹⁷ Raamatuvaramu pakkus nukrat vaatepilti: kunagi pilgeni täis riulitel haigutas tühjus, alles oli umbes 6000 köidet, peamiselt dubletid ja arvele võtmata kirjandus. Raamatukogu ruumesse oli toodud Liivimaa kubermangu ja sandarmeeria arhiiv (need soovitas Grimm Riiga saata, sest võtvat palju ruumi ning ei pakuvat raamatukogule huvi) ning mõned kastid endiste professorite isiklike asjadega. Kiireloomuliseks tööks pidas Grimm olemasolevate raamatute tähestikkataloogi ning piinlikult täpse inventarimestiku koostamist, sest üliõpilaste poolt varade ülevõtmiseks tehtud nimestik ei olnud raamatukogunduslikust aspektist kasutatav. Aja ja tööjõu kokkuhoiuks võinuks inventarimestikust loobuda, kuid kataloogi koostamist pidas ta vältimatuks ning selle suure töö jaoks soovitas palgata abijõudu. Tartusse olid jäänud juurdekasvukataloogi esimesed 17 köidet, kohakataloog ja süstemaatiline kaartkataloog. Grimmi hinnang neile oli hävitav — teaduslikel alustel koostatud kataloogid olnud esialgu väga head, hiljem aga lohakate ja asjatundmatute ametnike käe läbi muutunud ebausaldusväärseks ning lünklikuks. Samal arvamusel kataloogidest oli ka W. Schlüter oma eelpoolnimetatud artiklis, arvustades teravalt naisametnike rakendamist kataloogitöös, milleks nad polnud veel "kasvanud."¹⁸ Kogude kiireks taasta-

¹⁴ EAA, f. 2100, nim. 16, s. 368, l. 16.

¹⁵ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 211, l. 32.

¹⁶ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 211, l. 1–3, 5, 12.

¹⁷ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 220, l. 23–24.

¹⁸ Schlüter, W. *Op. cit.* S. 15.

miseks pidas Grimm otstarbekaks paluda Saksamaa raamatukogudelt dublette, saksa keele-ruumis tegutsevatele teadusseltsidele ja kirjastustele nende väljaannete loovutamist tasuta või siis alandatud hindadega. Ise oli ta juba võtnud professoritega ühendust desideraatide nimestike saamiseks, et kiirendada tellimuste koostamist ning taastada kontakte raamatukogu sõjajärgsete varustajatega Saksamaal. Grimmi hinnangul oli kogu süsteem aegunud, kuid tuli siiski säilitada kuni piisavalt tööjõudu ning edaspidise töökorraldusega seonduv selginenud. Ruumidki ei osundanud tema arvates millegagi modernsele raamatukogule, lisaks valitses suur tuleoht, mistõttu raamatukogu võis üksnes esialgu Toomele jääda, edaspidi tuleks aga ehitada ajastu nõuetele kohane hoone. Enne sisuliste ülesannete juurde asumist pidas Grimm hädatarvilikuks teha raamatukogus suurpuhastus — akende pesust käimlate tühjendamiseni.

Grimm pidas oluliseks, et ülikooli raamatukogus oleks Baltimaade trükitoodang võimalikult täielikult esindatud. Prof. Krügeri heakskiidul pöördus ta ajalehtede ja ajakirjade toimetuste poole palvega saata priieksemplare. Oma toodangut olid valmis tasuta loovutama (jooksvalt ja võimaluste piires ka tagasihaaravalt) Tartu, Tallinna, Riia, Jelgava (Mitau), Vilniuse, Pihkva saksakeelsete ajalehtede ja ajakirjade toimetused, aga ka *Postimees*, *Päevaleht*, *Vahimees*, *Maaliit*, *Naiste Elu ja Töö*; *Rigas Latviešu Awise*, *Baltijos Sinas*.¹⁹ *Baltische Blätter für Theater und Kunst* väljaandja oli nõus saatma tasuta eksemplare ning palus Grimmi vastutasuks virgutada ülikooli õppejõude ajakirjale kaastööd tegema.²⁰

W. Mellin und Co Verlag Riias vastas raamatukogu palvele saata Eugen Bergmanni teos *Die klingende Seele*, et tegemist on muinasjutuga ja saatmine ei tulevat kõne alla. Samas pakuti lahkesti kirjastuse teaduslikke üllitisi. Grimm palus siiski saata ka muinasjutuke, mis omavat väärtust Riias ilmununa.²¹ Eestikeelse ja eestiainelise trükisõna süstemaatilise kogumise eesmärki esialgu ei püstitatud. Pärast rektor K. Dehio 22. novembri korraldust ajaloo-keeleteaduskonnas fennougristika, läti ja leedu keeleteaduse ning etnograafia õpetamine käsile võtta,²² oleks seegi temaatika päevakorrale tõusnud. Seega oleks Tartu ülikooli raamatukogust kujunenud Baltimaade keskne teadusraamatukogu.

Mõni päev enne ülikooli ametlikku avamist kutsus Helfritz kokku raamatukogukomisjoni kogude täiendamise ja edasise töökorraldusega seotud küsimuste lahendamiseks. Komisjoni esimesel koosolekul 10. septembril osales ka kuraator Theodor Schiemann. Helfritz tegi teatavaks kurva tõsiasi, et ülikooli valitsuse pingutused Venemaalt raamatukogu tagasi saada ei paista tulemusi andvat ning soovitas keskenduda uue kirjanduse muretsemisele. Raamatuostudeks võivat arvestada 50 000 margaga, väljavaated olla head, sest abi olid lubanud paljud Saksamaa linnad, sealhulgas Berliin.

Raamatukogukomisjoni moodustamisega oli üks etapp raamatukogu taastamiseks lõppenud: organiseerijate üleskutsed annetada ülikooli heaks olid leidnud positiivse vastukaja, olid taastatud sidemed raamatukogu ennesõjajärgsete varustajatega Saksamaal (J. Koehler, G. Fock, A. Lorenz Leipzigi jt.). A. Lorenzi firma oli ise märtsis, kui postiühendus Saksa- maaga taastus, võtnud ühendust ja avaldanud lootust, et Tartu ülikooli raamatukogu hakkab

¹⁹ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 220, l. 11.

²⁰ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 29, l. 33.

²¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 30, l. 14, 29.

²² EAA, f. 2100, nim. 4, s. 447, l. 77.

taas nende kliendiks.²³ J. Koehleri firma saatis Schlüteri ja Grimmi järelepärimiste peale augustis ajakirjade nimekirjad, mille läkitamine sõja tõttu oli seiskunud, ja soovis teada, kas peaks ajakirjad nüüd Tartusse saatma. Ühtlasi teatas ta, et raamatukogu on firmale võlgu pisut üle kahe tuhande Saksa marga.²⁴

Põhimõtteliselt otsustati kaheastmelise raamatukogusüsteemi kasuks, s.t. pearaamatukogu ja selle kõrval kliinikute, instituutide raamatukogud ning humanitaarteaduste seminaraamatukogud. Et õppetöö oli algamas, tehti kohalolevatele õppejõududele ülesandeks koostada nii pearaamatukogu kui ka instituudi- ja seminariraamatukogudele vajalike raamatute ja ajakirjade nimekirjad. Teatmeteoste nimekirjade koostamine jäi pearaamatukogu ülesandeks. Nädalapäevad hiljem oli Helfritz sunnitud dekaanidele meelde tuletama, et kui vajalike teoste nimekirjad pole ülikooli valitsusele 21. septembriks laekunud, on see märgiks, et instituutidel ja seminariraamatukogudel kirjanduse soove pole.²⁵ Pearaamatukogu ülesandeks jäi ka nimestike läbivaatamine ja tellimuste esitamine raamatukauplustele (ajakirjad telliti J. Koehleri juurest Leipzgis, monograafiad, õpikud O. Rothaueri raamatukauplusest Berliinis, F. Bergmanni ja J. G. Krügeri raamatuärist Tartus).

Kiireima moodusena raamatukogu taastamiseks kaalus komisjon terviklike eraraamatukogude ostmist, kui tasuta loovutamine kõne alla ei tulnud. Läbirääkimisi peeti prof. Kühli pärijatega Göttingenis, prof. Zeigleri pärijatega Frankfurdis, prof. Weismanni ja prof. Thurau pärijatega Greifswaldis. Läbirääkimistest kaugemale paraku ei jõutud. Juuraprofessor Maas avaldas valmisolekut Saksamaa kirjastustega suhtlemiseks, et äratada neis huvi siinse ülikooli ja tema raamatukogu vastu, ning palus selleks armee ülemjuhatus ametlikku toetust. Kaalumisel oli ka Riia pedagoogiliste kursuste raamatukogu ostmine. W. Schlüter pöördus Õpetatud Eesti Seltsi ja Loodusuurijate Seltsi poole raamatukogude deponeerimiseks. Raamatukogukomisjoni istungil 23. septembril tekkis selle üle vaidlus. Prof. Landeseni oli vastu, sest pidas seda nende raamatukogude lõhkumiseks, kuid soovis, et kõnealused kogud oleksid laiemalt kasutatavad. Helfritz, pooldades raamatukogude ülevõtmist, pidas targemaks lõplik otsustamine edasi lükata.²⁶

Oktoobris pöördus Schlüter Saksamaa ja liitlasriikide 245 raamatukogu poole dublettide vahetamiseks ning vahetussuhete taastamiseks. Neutraalsete maade raamatukogude poole pöördumise laitis maha 8. armee staabiülem, kellega see aktsioon oleks tulnud kooskõlastada. Dublettide küsimisse Saksamaa raamatukogudelt suhtus raamatukogukomisjon skeptiliselt — see olla kaootiline, raskesti kontrollitav. Prof. Landeseni leidis, et mittevajalikke dublette võib ju edaspidi vahetada. Annetuste puhul peeti otstarbekaks eelnevate nimekirjade küsimist, kus iseloomustatud trükiste seisundit (kas köidetud jne.), et valida parimad eksemplarid.

Kuna kirjavahetus Saksamaaga käis sõjaväepostiga, saabusid positiivsed reageeringud peatselt. Saksamaal olles oli Schlüter selleks pinda ette valmistanud. Ühes kirjas Helfritzile mainib ta, et juba siis, kui Saksa ajalehtedes ilmusid teated raamatukogu evakueerimisest Venemaale, olid paljud kolleegid avaldanud valmisolekut toetada siinset raamatukogu

²³ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 29, l. 1–4.

²⁴ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 87, l. 9.

²⁵ EAA, f. 2100, nim. 16, s. 447, l. 67.

²⁶ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 220, l. 17.

dublettidega.²⁷ Mitmed ennesõjaaegsed vahetuspartnerid teatasid, et panevad Tartule mõeldud raamatupakid, mis ootavat ärasaatmist sõja puhkemisest saati, kohe teele. Oli neidki, kes palusid oodata, sest polevat tööjõudu — raamatukogutöötajad, enamasti mehed, olid rindel. Maini äärse Frankfurdi linnaraamatukogu direktor kirjutas Schlüterile, et ta käib juba mõnda aega mõttega avaldada koos teiste kolleegidega üleskutse abistada Tartu ülikooli raamatukogu, kuid viimased sündmused on teda tagasi hoidnud. Ta soovitas Schlüteril organiseerida Kuningliku Raamatukogu juurde Berliinis kogumispunkt, kuhu kõik võiksid saata oma dublette.²⁸ Hamburgi linnaraamatukogu teatas, et aitaks meeeldi raamatukogu taastamisel Dorpatis, saksameelsuse kantsis Baltikumis, dubletid on aga riigivara, mille tasuta loovutamine keelatud — kõne alla tuleks see vahetusena. Nad on huvitatud kõigest, milles kajastub sõda ning sõjaaegne elu: ametlikud teadaanded, üleskutsed, lendlehed, plakatid (keelest olenemata), välissakslaste (s.t. baltisakslaste) elu-olu kajastavad trükised.²⁹ Huvitava sooviga esines Duisburgi linnapea oma 26. augusti 1918. a. kirjas. Ta palus saata Punakaardi sümboolikaga esemeid (sõdurite mütsipaelu, käesidemeid jm.) ning kirjandust Liivimaa kohta (ülikooli väljaanded, loengukavad jne.) kavandatavale sõjamuuseumile.³⁰

Komisjoni esimesel koosolekul tõstatas Helfritz küsimuse raamatukogu edasisest asupaigast. Üle-eelmise sajandi raamatukoguehituse traditsioone järgiv hoone Toomemäel oli temagi meelest ebarahuldav ning ta soovitas üle kolida Aia (praegu Vanemuise) tänava uude õppehoonesse, sisustada seal lugemisruum ning koondada seminaride tööks vajalik kirjandus raamatukogusse. T. Schiemann oli raamatukogu üleviimise vastu, sest nii tähtsat otsust ei tohtivat ülikooli ajutine valitsus küll vastu võtta. Kui olud selginevad, peaks raamatukogu tulevane asupaik otsustatama koos provintsi valitsusega (*Landesverwaltung*). Sellega olid komisjoni liikmed päri ning küsimuse lõplik lahendus lükati tulevikku. Prof. Curschmanni ettepanek tuua seminaritöö üle raamatukogusse Toomel, kui küte ja valgustus seda vähegi lubavad, leidis toetust. Vaidlusi tekitas tema ettepanek korraldada raamatukogu saksa süsteemi järgi.³¹ H. Helfritz, pooldades kogude paigutust erialade kaupa, oli selle vastu, et kingitud või deponeeritud eraraamatukogusid hoitakse eraldi.³²

Raamatukogu kasutamise kohta on andmeid tagasihoidlikult. Võib arvata, et toonase tava kohaselt olid eelisseisundis professorid, üliõpilastele kehtestati 5-margane semestri-maks. Et raamatukogu puudumine õppetööd ei halvaks, pöördus 8. armee ülemjuhatus juba augusti algul Preisi Kuningliku Raamatukogu poole palvega laenata raamatuid. Vastuses teatati, et ollakse valmis trükiseid ajutiseks kasutamiseks saatma, kui sõjaväevõimud kindlustavad transpordi ja laenu tähtaegadest kinnipidamise. Otstarbekam oleks kasutada Königsbergi ülikooli raamatukogu või Danzigi (Gdansk) linnaraamatukogu teeneid, anti Berliinist nõu.³³ Kauglaenukse korras telliti septembrist novembrini 67 trükist (Königsbergi ülikooli raamatukogust 48, Preisi Kuninglikust Raamatukogust Berliinis 12 ja Riia linna-

²⁷ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 58, l. 3.

²⁸ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 58, l. 39.

²⁹ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 58, l. 43.

³⁰ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 58, l. 2.

³¹ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 220, l. 14–15.

³² TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 220, l. 17.

³³ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 167, l. 2.

raamatukogust 7 teost). Raamatuid telliti prof. A. Brunslingile (26), prof. Curschmannile (20), prof. Adolphile (9), prof. Buchile (6), Wundtile (3). Prantsuskeelseid juturaamatuid tellis endale raamatukoguametnik preili v. Siebold.³⁴

15. septembril tegevust alustanud *Landesuniversität*'ile saabus novembris kiire lõpp. Saksamaa ja ta liitlaste lüüasaamine ning 11. novembril 1918 sõlmitud Compiègne'i vaherahu kohustas Saksa vägesid lahkuma okupeeritud aladelt. 1. detsembril andis Helfritz ülikooli üle Eesti Ajutise Valitsuse komisjonile, mille esimeheks oli määratud Peeter Põld. Kõik välisõppejõud ja ametnikud lahkusid Tartust. Komisjon usaldas raamatukogu ülevõtmise Villem Ernitsale, hiljem määrati raamatukogu ajutiseks hoidjaks kuni 1. augustini 1919 Eesti Rahva Muuseumi varahoidja Edgar Eisenschmidt.

Landesuniversität'ilt saadi päranduseks umbes 26 000–27 000 köidet. Käibetõeks kujunenud seisukoht, et tegemist on põhiliselt annetustena saadud väheväärtusliku ajaviitekirjanduse ning keskkooliõpikutega, ei pea paika. Annetuste nimekirjadest selgub, et tegemist on põhiliselt 1870. aastatest kuni I maailmasõja alguseni ilmunud kirjandusega. Domineerib saksakeelne usu-, ajaloo-, õigus- ja majandusteaduslik kirjandus. Eestikeelset trüki sõna jäid esindama toimetuste poolt loovutatud päevalehed, mõned suuremates annetustes (pr. Bidder, pr. Laakmann, Mattieseni kirjastus) sisaldunud vaimulikud raamatud ning kiriku lauluraamatud.

Lootused ülikool kevadel eesti ülikoolina avada osutusid ennatlikuks: puudusid õppejõud, paljud üliõpilased ja keskkoolilõpetajad olid Vabadussõjas, mitmed ülikooli hooned sõjaaja vajadusteks hõivatud. Elu raamatukogus soikus.

³⁴ TÜR KHO, f. 4, nim. 2, s. 167.